

УДК 711, 455

Полутренко У.Б.,

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

ТИПОЛОГІЯ ПАЛАЦОВО-ЗАМКОВИХ КОМПЛЕКСІВ ПРИКАРПАТТЯ

Проаналізовано типологію палацово-замкових комплексів Прикарпаття з метою використання їх архітектурно-просторового потенціалу в рекреаційному просторі.

Ключові слова: типологія, палацово-замкові комплекси, архітектурно-просторовий потенціал, рекреаційний простір.

Актуальність проблеми. Фортифікаційна архітектура та резиденції садибно-палацового типу впливали на формування просторово-планувальної структури населених пунктів Прикарпаття упродовж багатьох століть. Палацово-замкові комплекси належали до найпрогресивніших архітектурно-містобудівних об'єктів свого часу. Такого рівня розвитку вдалося досягнути завдяки застосуванню традиційних і новаторських підходів до будівництва. При цьому враховувалась взаємозалежність функціональності архітектури, конструктивного каркасу й просторово-планувальної структури споруд [1]. Внаслідок даних характеристик, палацово-замкові комплекси виступали композиційним центром населених пунктів, безпосередньо впливаючи на формування територіально-просторової організації поселень. Варто зазначити, що такі комплекси володіють величезним архітектурно-просторовим потенціалом, який можна ефективно використовувати в рекреаційному просторі. Однак в теперішній час, більшість архітектурно-містобудівних пам'яток перебувають на межі руйнування. Основними причинами такого стану є вплив антропогенних і природних факторів. Тому, на сьогодні актуальною залишається проблема аналізу типологічної структури та удосконалення системи використання архітектурно-просторового потенціалу палацово-замкових комплексів у рекреаційному просторі України. Зазначений підхід можна проілюструвати на прикладах фортифікаційних і садибно-палацових об'єктів Прикарпаття.

Мета статті полягає в аналізі типологічної структури палацово-замкових комплексів Прикарпаття через удосконалення системи використання архітектурно-просторового потенціалу в рекреаційному просторі.

Виклад матеріалу. На територіально-просторову організацію населених пунктів Прикарпаття, як і всієї території України, сильний вплив створювало геополітичне розташування нашої держави на Європейському континенті.

Знаходячись на євразійському роздоріжжі, Україна зазнавала впливу від сусідніх і віддалених держав, що відображалось у різноманітних сферах розвитку нашої країни [2]. Не стало винятком зодчество фортифікаційних (XIV - XVII ст.), а в подальшому і садибно-палацових об'єктів (д. п. XVI - п. п. XIX ст.). Упродовж багатьох століть оборонні укріплення були основою забудови населених пунктів. Адже від рівня організації системи оборони залежало життя мешканців. Головною причиною еволюції фортифікаційної архітектури було вдосконалення тактичних методів оборони. Зокрема, на теренах теперішнього Прикарпаття при будівництві оборонних споруд, базуючись на місцевих традиціях, застосовували водночас і західноєвропейський досвід. Таке поєднання спричинило часті напади кочівників із півдня й сходу, поляків, угорців, литовців і німців, які воювали за правилами західної лицарської науки [1].

Варто зазначити, що територіальне положення України також вплинуло на виникнення фортифікаційних комплексів. Завдяки географічному розміщенню, існувала можливість торгово-економічних контактів як із Західною, Східною та Північною Європою, так і з країнами Близького та Середнього Сходу й Центральної Азії [2]. Зокрема, зі Сходу пролягав великий торговий шлях з Китаю, через Монголію, Туркестан, «ворота народів» [3] (відкритий простір між Уральськими горами та Каспійським морем) [4] і Україну, до Європи. Слід додати, що з півдня в цей шлях сходилися дороги, які прямували з Індії та Ірану. Однак цим торговим шляхом користувалися в основному кочові орди, що йшли з Азії в Європу [3]. Через Україну, крім сухопутних торгових шляхів, пролягали й водні. З часом великі річки перетворилися на основні артерії торгівлі. На Прикарпатті головною з них була річка Дністер, яка потім тече територією Поділля, Молдови та впадає в Дністровський лиман Чорного моря. Внаслідок цього, береги річки забудовували фортецями й торговельними містами [5].

Спорудження урбанізаційно-фортифікаційних об'єктів XIV - XVII ст. в Прикарпатському регіоні ґрунтувалося передусім на принципах використання топографічних характеристик місцевості: фортеці та замки, як правило, розташовували на найвищих точках рельєфу. Приміром, як муровані, так і дерев'яні замки в основному споруджували на місці давньоруських городищ, через їх вигідне (з оборонної позиції) топографічне розміщення на високих берегах річок. Внаслідок цього фортифікації відігравали домінуючу композиційну роль у просторово-планувальній структурі населених пунктів. Таким чином, більшість фортифікаційних комплексів були споруджені в басейні р. Дністра та його приток (наприклад, Старостинський або Галицький, Маріямпольський, Раковецький і Чернелицький замки) – вздовж шляхів, якими

татари зазвичай нападали на Україну [1]. Такі оборонні об'єкти виконували роль форпостів, першими приймаючи удар ворога і затримуючи його до підходу основних сил захисників [6]. Залежність розташування урбанізаційно-фортифікаційних об'єктів Прикарпатського регіону (які частково збереглися до наших днів) від топографічних характеристик місцевості показано на розробленій автором схемі (рис. 1).

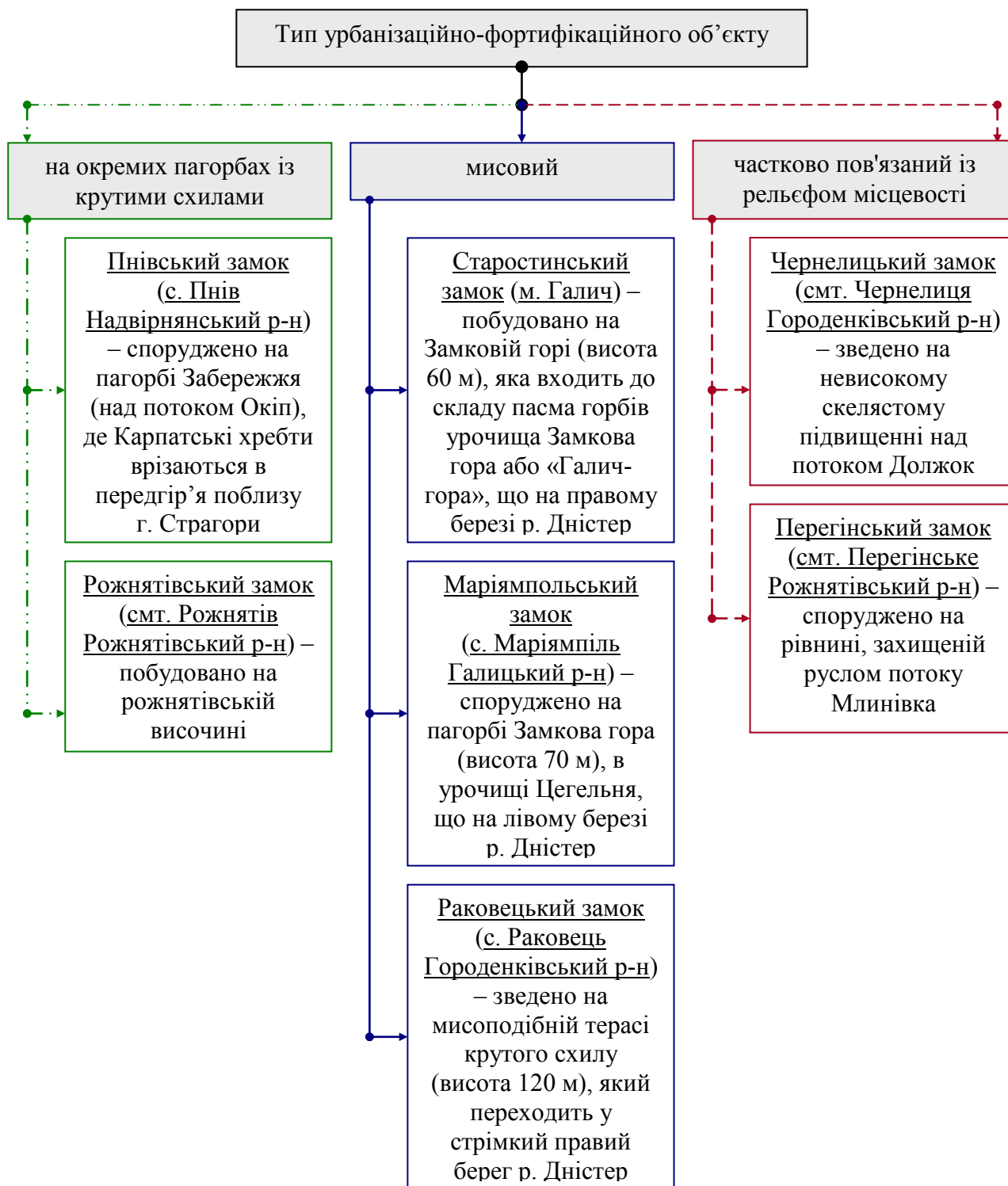

Рис. 1. Типологія урбанізаційно-фортифікаційних об'єктів Прикарпаття

Варто зазначити, що з фортифікаційними комплексами також було тісно пов'язане формування територіально-просторової організації поселень. Адже на західних межах Прикарпатського регіону фортеці та замки будувалися для захисту й контролю міжнародних торгових шляхів, які проходили через карпатські перевали, в тому числі й Великого шовкового шляху з Китаю до Португалії [1]. Прикладом оборонного комплексу, що виконував такі функції можна вважати Пнівський замок, біля якого пролягала частина транскарпатського торгового шляху – котрий далі, очевидно, проходив вздовж русел річок через гори на Закарпаття й Угорщину [7].

В зазначений період (XIV - XVII ст.) укріплення на території нашої держави були в основному дерево-земляними – рідше – мурованими вежо-стінового типу. Підтвердженням цього є свідчення французького офіцера, історика, свідка Національно-визвольної війни 1648 - 1654 рр. П'єра Шевальє, який зазначив: «Міські стіни зроблені лише з землі, їх підтримують коли з поперечними дошками, наче загата, вони краще витримують гарматну стрільбу, ніж муровані». Радикальне реформування військової справи й розвиток артилерії спричинили зміну планувальної, функціональної та конструктивної структури фортифікаційних об'єктів. Зокрема, зросла загальна кількість оборонних веж та їх висота (відповідно вони стали багатоярусними), збільшилось число граней кожної вежі в плані (6-8 граней). Крім того, оборонні вежі суттєво виступали за зовнішню лінію стін, забезпечуючи таким чином фланговий обстріл фортифікації. Ззовні оборонну лінію стін доповнював сухий рів, якщо урбанізаційно-фортифікаційний об'єкт розташовувався на високих відмітках рельєфу (наприклад, Пнівський, Галицький і Маріямпольський замок на Прикарпатті) або рів з водою в низинних місцевостях (Перегінський замок на території Прикарпаття).

Впродовж XVII - XVIII ст., внаслідок розвитку штурмової артилерії, спорудження як дерев'яних, так і мурованих фортець вежо-стінового типу практично припинилося. На зміну їм, почали використовувати систему укріплень бастионного типу, в якій окремі дерев'яні та муровані споруди відігравали допоміжну роль. У результаті збільшення потужності оборонних валів, застосування бастионів і рavelінів, усунення веж і башт, урбанізаційно-фортифікаційні об'єкти даного періоду перестали відігравати роль архітектурних доміант і акцентів у просторово-планувальній структурі населених пунктів. Однак, зростає їх містобудівна роль як елементів, що поділяють та розмежовують структурні частини територіально-просторової організації поселень [1]. На Прикарпатті прикладами таких фортифікаційних комплексів можна вважати замок Яблоновських у с. Маріямпіль, замок

Чорторійських у смт. Чернелиця, замок Гедеона Балабана в смт. Перегінське та Галицький замок останнього будівельного етапу [8].

Наступним етапом формування архітектурно-містобудівного середовища поселень західноукраїнських земель був поступовий процес перетворення оборонних замків на магнатські резиденції палацового типу. Даний період тривав протягом д. п. XVI - п. п. XVIII ст. Палацово-замковими комплексами Прикарпаття (частково збереженими до сьогодні) стали урбанізаційно-фортифікаційні об'єкти в с. Маріямпіль, у смт. Рожнятів, у смт. Чернелиця. Завдяки добре організованій системі оборони та багатству власників, такі резиденції поступово перетворилися фактично на фонди творів мистецтва й антикваріату: картин, портретів, обладунків, зброї, меблів, дорогоцінного посуду й ін.

У д. п. XVIII ст. фортифікаційні комплекси на території Західної України почали занепадати. На землях Прикарпаття цей процес розпочався ще в кінці XVII ст. Основною причиною стало зникнення безпосередньої загрози турецько-татарських нападів. Втративши свою основну функцію – захисну, а відповідно й ставши непотрібними, фортеці та замки поступово почали руйнуватись, внаслідок антропогенних і природних факторів [1].

Натомість у кін. XVIII - XIX ст. архітектурно-містобудівне середовище на західних землях України характеризувалося розквітом палацово-паркових і садибних комплексів. При цьому на формування архітектурно-просторової та територіально-планувальної структури таких об'єктів впливали нові мистецькі течії з Європи (Англії, Франції, Італії та Німеччини). Причина полягала в тому, що більшість магнатів були іноземного походження (польського, литовського та ін.), а українська знать надавала перевагу європейським смакам. Характерною особливістю маєткового зодчества даного періоду став синтез архітектури та ландшафтно-паркового мистецтва. При цьому споруди з ландшафтом отримували єдине стильове оформлення, яке відображалося в загальній структурі просторової організації та композиційно-образній цілісності комплексу. Архітектура садибно-палацових об'єктів у парковому ансамблі стала мистецтвом організації просторових структур, які створювали середовище для життя й діяльності конкретної родини. Варто зазначити, що наповнення інтер'єру палаців і садиб вражало своєю розкішшю, завдяки величезній кількості творів мистецтва (скульптури, живопису, меблів, виробів із кераміки, порцеляни, скла, фаянсу, тканин, металопластики й т. п.) та родовим книгозбірням (бібліотекам) і архівам (цінним як у науково-історичному, так і в літературознавчому аспектах) [9]. На Прикарпатті унікальними зразками садибно-палацових комплексів зазначеного періоду (XVIII - XIX ст.), що вціліли до наших днів, є садиба графа Рея в с. Приозерне

Рогатинського району та садиба Кшечуновичів в смт. Більшівці Галицького району.

Конструктивно-планувальні особливості фортифікаційних і садибно-палацових комплексів Прикарпатського регіону (що в певній мірі збереглися до сьогодні) показано на розробленій автором схемі (рис. 2).

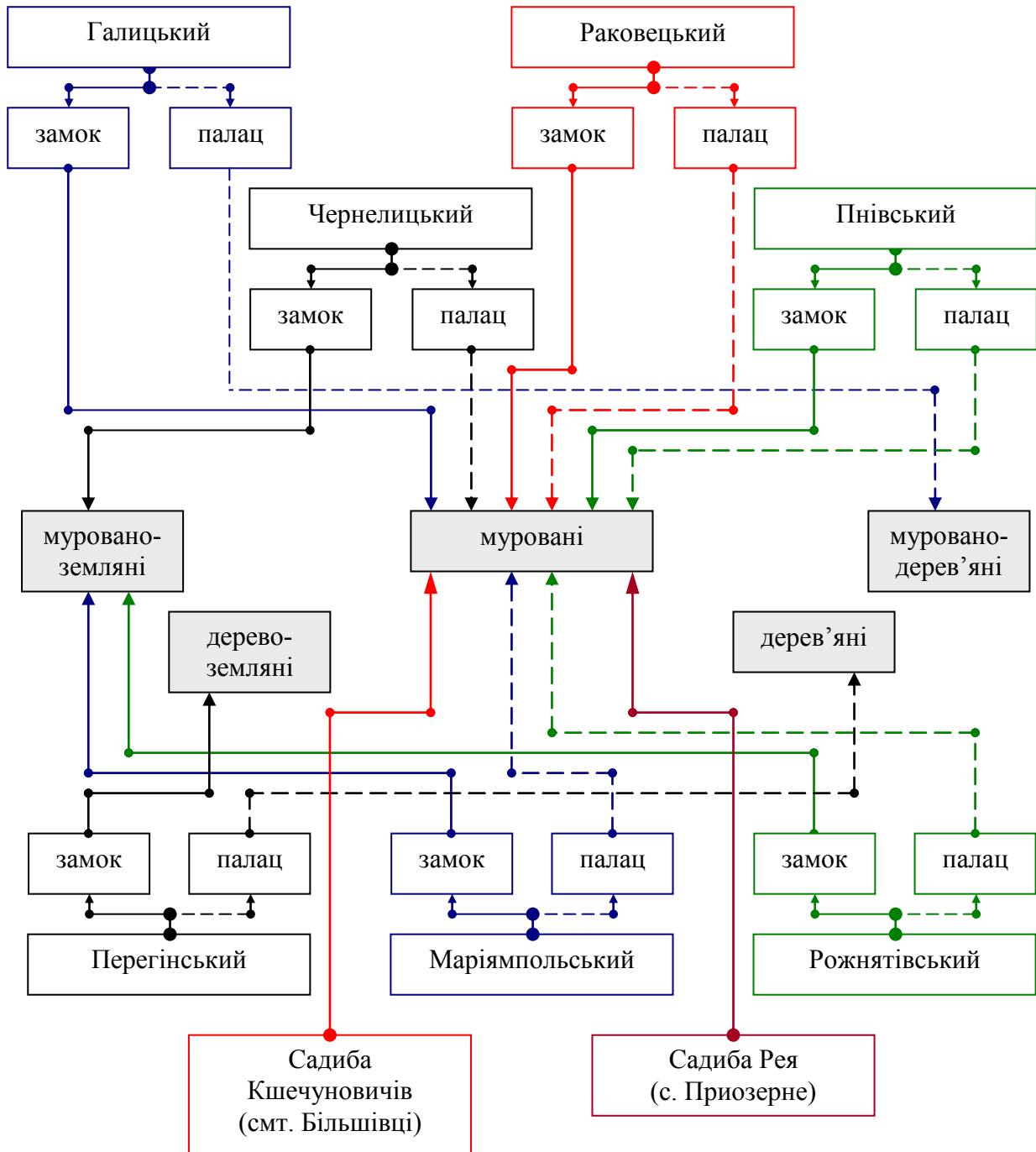

Рис. 2. Класифікація палацово-замкових комплексів Прикарпаття

XX ст. для фортифікаційних і садибно-палацових об'єктів Прикарпаття та й загалом всієї території західноукраїнських земель стало випробуванням на

міцність. Перша й Друга світові війни, відсутність належного нагляду, спроби використовувати напівзруйновані укріплення та резиденції для господарських потреб, нестача коштів на реставраційні заходи прискорили нищення архітектурно-містобудівних пам'яток. Більшість палацово-замкових комплексів Прикарпатського регіону досі стоять пустою, бо не мають справжніх господарів, хоча й перебувають під охороною держави (Пнівський замок у с. Пнів Надвірнянського району, Старостинський замок у м. Галич, Раковецький замок у с. Раковець Городенківського району, замок Чорторійських в смт. Чернелиця Городенківського району, замок і палац Яблоновських в с. Мар'ямпіль Галицького району, садиба графа Рея в с. Приозерне Рогатинського району) [1]. Якщо найближчим часом ситуацію не змінити, то це призведе до втрати цінних архітектурно-містобудівних пам'яток. Стримати процес дегенерації унікальних фортифікаційних і садибно-палацових комплексів можна завдяки застосуванню комплексного або системного підходу, який перетворює пам'ятки з «пасивних» музейних експонатів на «активні» об'єкти культурно-просвітницького та рекреаційно-туристичного значення. Таким чином зберігається самотність автентичність та ідентичність, які слугують однією з основних цінностей пам'яток архітектурно-містобудівної спадщини, зокрема палацово-замкових комплексів. Комплексний підхід збереження та відновлення таких об'єктів передбачає послідовне застосування певних методів, наприклад, консервації, реставрації та ревіталізації. Одним з найперспективніших, в теперішній час, є метод ревіталізації. Даний метод передбачає сукупність заходів, спрямованих на регенерацію та використання за первісним або новим (найперспективнішим у даний час, наприклад, рекреаційним) функціональним призначенням архітектурних об'єктів і комплексів. При цьому важливим чинником регенерації пам'яток є активне використання їхнього архітектурного потенціалу. Таким чином, для ефективного проведення ревіталізації палацово-замкових комплексів в середньо- й довгостроковій перспективі, необхідним є детальний аналіз та пропозиції щодо архітектурно-містобудівної ситуації, стану інженерної інфраструктури та транспортного обслуговування цих об'єктів, а також прогнози чисельності населення та основні напрямки соціально-економічного розвитку населених пунктів, де знаходяться архітектурно-містобудівні пам'ятки [10].

Модель застосування методу ревіталізації до палацово-замкових комплексів Прикарпаття (проаналізувавши їх типологічну структуру), через удосконалення системи використання архітектурно-просторового потенціалу в рекреаційному просторі, показано на розробленій автором схемі (рис. 3).

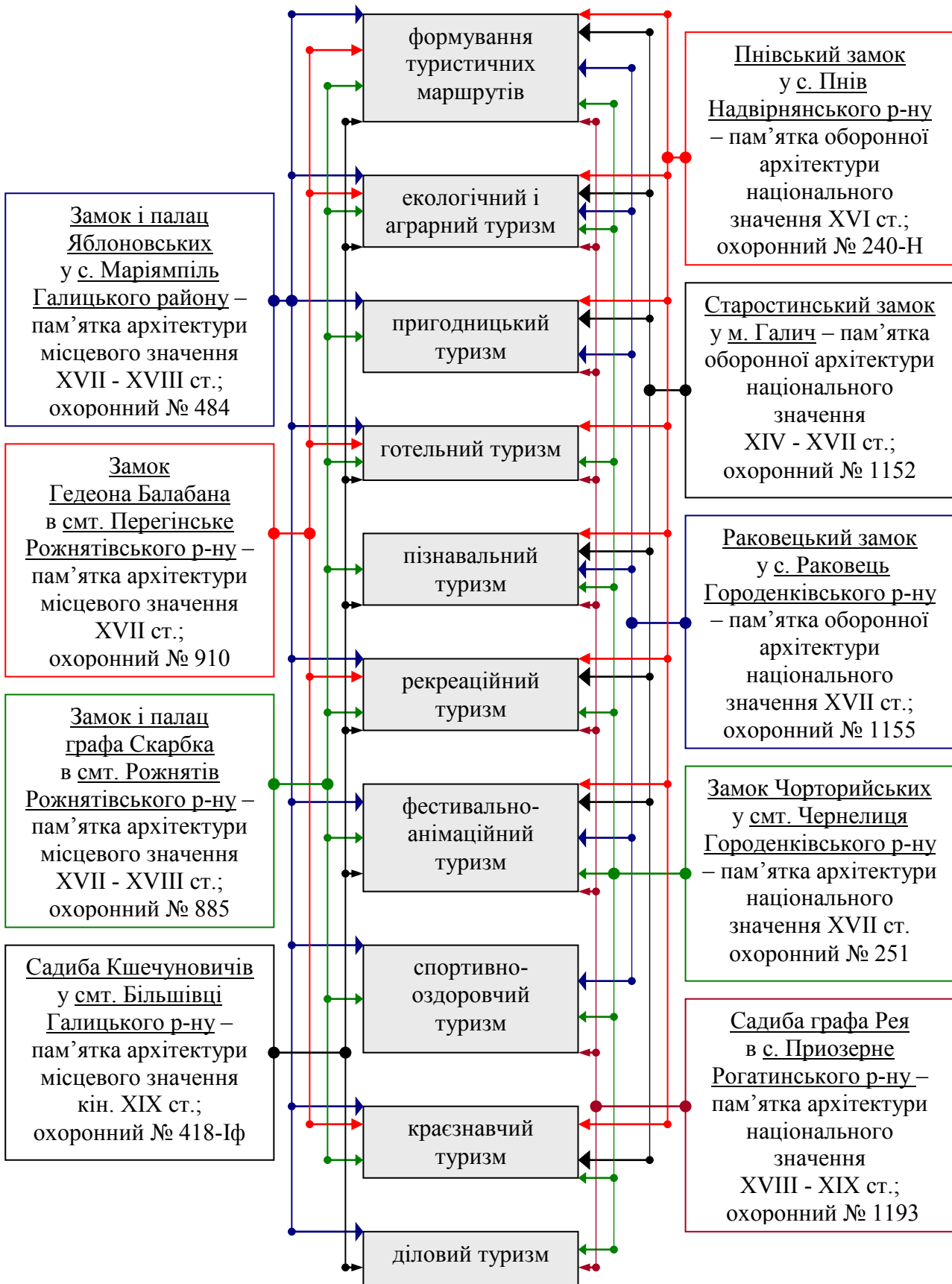

Рис. 3. Використання архітектурно-просторового потенціалу палацово-замкових комплексів в рекреаційному просторі Прикарпаття

Висновки. В результаті аналізу типологічної структури палацово-замкових комплексів Прикарпаття (Пнівського замку в с. Пнів Надвірнянського району; Старостинського замку в м. Галич, Раковецького замку в с. Раковець і замку Чорторійських у смт. Чернелиця Городенківського району; садиби графа Рея в с. Приозерне Рогатинського району; замку й палацу Яблонівських у с. Маріямпіль та садиби Кшечуновичів у смт. Більшівці Галицького району; замку Гедеона Балабана в смт. Перегінське та замку й палацу графа Скарбка в смт. Рожнятів Рожнятівського району), можна зробити висновок, що через удосконалення системи використання архітектурно-просторового потенціалу в рекреаційному просторі, відбуватиметься збереження та регенерація таких унікальних фортифікаційних і садибно-палацових об'єктів.

Список літературних джерел:

1. Вечерський В.В. Фортеці й замки України : наукова монографія / В.В. Вечерський. – Чернігів.: Деснянська правда, 2011. – 663 с.
2. Геополітичне положення України [Електронний ресурс] // geograf.com.ua [сайт]. – Режим доступу: <http://www.geograf.com.ua/geoinfocentre/20-human-geography-ukraine-world/713-geopolitichne-polozhennya-ukrajini>
3. Формування і становлення первіснообщинного ладу на території України [Електронний ресурс] // www.refine.org.ua [сайт]. – Режим доступу: <http://www.refine.org.ua/pageid-2106-1.html>
4. Огренич Р.Ф., Просянок В.И., Чирка С.Н., Луцай В.В. Забытые клады нашего края: история села Степановка Шахтерского района Донецкой области и его окрестностей / Р.Ф. Огренич. – Снежное: РОАЖ Штрих, 2009. – 65 с.
5. Пендерецький О. В. Територіальна організація промислового туризму Карпатського суспільно-географічного району та основні напрямки її вдосконалення: наукова монографія / О. В. Пендерецький. – Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2011. – 225 с.
6. Носов К.С. Русские крепости и осадная техника, VIII—XVII вв. / К. С. Носов. – Санкт-Петербург: Полигон, 2002. – 176 с.
7. Полутренко У.Б. Пнівський замок. Історія, сучасний стан та шляхи залучення до туристично-рекреаційного простору Прикарпаття / У. Б. Полутренко // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – 2012. – № 6. – С. 173-176.
8. Федунків З.Б. Галицький замок / З. Б. Федунків. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2013. – 183с.
9. Костюк Д.В. Архітектурно-мистецькі комплекси маєтків XVIII – XIX століть на території Хмельницької області (типологічні, конструктивні, стильові особливості): дис. кандидата мистецтвознавства: спец. 26.00.01

«Теорія та історія культури» / Денис Володимирович Костюк. – Кам'янець-Подільський, 2013. – 176 с.

10. Полутренко У.Б. Ревіталізація палацово-замкових комплексів як один із методів збереження пам'яток архітектури // Международная научно-практическая Интернет-конференция Scientific world «Научные исследования и их практическое применение. Современное состояние и пути развития 2014» (1 - 12 октября 2014) // www.sworld.com.ua [сайт]. – Режим доступа: <http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/arts-architecture-and-construction-314/architectural-solutions-of-construction-and-reconstruction-314/23339-314-552>

Аннотація.

В статті проаналізовано типологію дворцово-замкових комплексів Прикарпаття з метою використання їх архітектурно-просторового потенціалу в рекреаційному просторі.

Ключевые слова: типологія, дворцово-замкові комплекси, архітектурно-просторовий потенціал, рекреаційне просторі.

Abstract.

In the article analyzed the typology of the palace and castle complexes Ciscarpathian with the purpose of using their architectural and spatial potential in recreational space.

Keywords: typology, palace and castle complexes, architectural and spatial potential, recreational space.